

BEELDMERKEN ALS HIELMERK

door Jos Engelen

Over het ontstaan en de achtergronden van de merkstempel bij het beeld- of figuurmerk van de kleipijp is tot op heden weinig bekend. Alle auteurs geven slechts aan dat het *beeldmerk* als eerste ontstaat, vervolgens het *lettermerk* en tenslotte het *cijfermerk* te beginnen vanaf 1600.

Dat de eerste beeldmerken vooral primitief van aard waren, weinig identiteit vertoonden en op een eenvoudige wijze werden aangebracht om vervolgens, omdat deze gemakkelijk te imiteren waren en gedeponeed moesten worden bij het Gilde, professioneler werden opgezet en in de vorm van een merkstempel kleine wondertjes van graveerkunst werden, is eveneens een bekend gegeven. Maar waarom gebruikte men merkstemfels met juist die, vaak kunstzinnige, afbeeldingen?

En hoe kwamen de Pijpenbazen aan de keuze van hun eigen afbeelding? Werd er maar lukraak een afbeelding gekozen, of was de keuze weloverwogen en getuigde het van inzicht in de beweegredenen tot aankoop van de toenmalige consument? Zonder dat dit door mij uitputtend is onderzocht en binnen dit artikel onderbouwd zal worden heb ik de neiging dienaangaande de navolgende these op te werpen:

De kleipijpenkoper was in het begin van de 17e eeuw sterk visueel ingesteld, omdat hij niet kon lezen en schrijven en moest derhalve gestimuleerd worden tot aankoop via voor hem bekende thema's of afbeeldingen. De afbeelding op zijn fragiele kleipijpje was voor hem vervolgens eveneens een reminder om bij de noodzakelijke vervanging door breuk weer te weten bij wie en waar hij zijn eerste pijpje gekocht had. Voor de pijpenmaker had het een dubbele functie: niet alleen de herkenbaarheid van zijn eigen product door het gebruikte beeldmerk met de daarbij behorende mond tot mond reclame, maar ook een bijna niet te imiteren deponering in het merkenregister van de stad, dat eenmaal aldaar gedeponeed, beschermd was en formeel niet meer door anderen te gebruiken.

En als je nu eenmaal toch een keuze moest maken, welke afbeeldingen kwamen dan hiervoor in aanmerking? Vaak is gesuggereerd dat een van de eerste beeldmerken i.c. de roos als symboliek staat voor de Tudorroos en de religie van de uitgeweken pijpenmakers uit Engeland. M.i. gaat deze verklaring veel te diep en zullen wij aan de hand van dit voorbeeld proberen duidelijk te maken, dat er praktischer beweegredenen waren om juist de roos te kiezen:

Welke afbeeldingen stonden de toenmalige mens het beste in het geheugen gegrift? De leefwereld van rond 1600 was beperkt. De mens werd beïnvloed door zijn kleinschalige directe omgeving. De Heer, de stad waar hij woonde, de verhalen en overleveringen vanuit zijn familie, het beroep dat hij uitoefende, de religie die hij beleed. Dat konden afbeeldingen zijn van

religieuze aard zoals te zien waren in boeken en prenten vanuit de volkskunde, in geschilderde en gebeeldhouwde afbeeldingen in kerken, zoals een Dodendansreeks bij pestepidemieën. Maar die waren niet altijd geschikt voor een breed profaan publiek.

Daarom moeten wij hier dan ook vooral denken aan voor iedereen herkenbare voorwerpen uit het dagelijkse leven die ofwel gekoppeld waren aan een beroepsgroep, aan een straat resp. huis waar dit voorwerp te herkennen viel, ofwel aan heraldische uitingen van hun eigen stad, streek, heer, bisschop, hertog, gilde etc. De roos van de Tudors als onderdeel van het wapenbanier van de Tudors was dan bij uitstek een logische keuze voor een Engelsman, die in Holland een keuze voor een afbeelding moest maken. De symboliek om een roos te kiezen vanuit zijn religie en zijn vluchten voor vervolging zei een Hollandse koper niets, maar een roos was een bekende en geliefde bloem en voor iedereen herkenbaar!

Logisch dat in dat prille stadium op dit thema dan ook vele "eigen" varianten ontstonden! Een zelfde redenatie kan opgezet worden bij de "Franse" Fleur de Lis! Dat symboliek wel, zij het een beperkte, rol gespeeld kan hebben bij een keuze van een pijpenmerk moge blijken uit merken als geluk, hart en anker, maar zal toch voornamelijk ingegeven zijn door een beroepsgroep b.v. vissers en schippers bij een anker.

Een keuze, gemaakt vanuit een alledaags voorwerp, gekoppeld aan beroep, stad, straat, huis, vorst of heraldiek garandeerde reeds een aanzienlijke afzet aan de betrokken koppeling met b.v. een beroep en gaf eveneens neutrale mogelijkheden voor afzet in naburige plaatsen en dorpen. Deze keuze werd in sterke mate beïnvloed door voor iedereen bekende geveltekens en uithangborden, welke ter herkenning van een bepaalde nering of adresgeving aan huizen aangebracht waren.

In het woordenboek der Nederlandsche Taal stond hierover de volgende formulering: *verzamelnaam voor de aan den huisgevel aangebrachte gevelstenen, uithangborden of voorwerpen die dienen om den aard van het in dat huis uitgeoefend bedrijf aan te geven of het huis een naam te schenken, teneinde het van anderen te kunnen onderscheiden.* Zo werd een keuze voor een bepaald merk niet moeilijk gemaakt en sterk beïnvloed door het huis of zijn omgeving waar de pijpenbakker zijn bedrijf uitoefende. En dat een nieuwe bedrijfstak als de kleipijpenfabricage andersom het ontstaan van nieuwe gevelstenen in de hand werkte, is op verschillende plaatsen in Gouda te zien. Een enkele of gekruiste pijp die als blikvanger dient, wordt dan ook logisch!

Daarnaast werden heraldische afbeeldingen vaak voorzien van kronen, zoals die ook in de Wapens van de adel of stad voorkwamen. Deze komen wij ook weer tegen bij onze beeldmerken in alle varianten als graven- en hertog-, konings- en keizerskronen! Ook de stadswapens gaan in een later stadium naast de hielmerkfunctie als bijmerk ter bescherming van de ste-

delijke nijverheid aan weerskanten van de hiel fungeren. Bijvoorbeeld het wapen van Gouda en de wildemannen, welke ook uit de heraldiek afkomstig zijn. Al kan het niet ontkend worden dat in latere fases symboliek zoals de keeshond, staande voor Patriotten, ook gebruikt werd. Om de relatie en invloed van de heraldiek treffend te illustreren laten wij hieronder de tekst van "De Uithangteekens" van Van Lennep en ter Gouw volgen:

En in de figuren, op uithangborden of gevelsteen en voorkomende, valt telkens de invloed der heraldiek in 't oog: wij willen dit kortelijk in eenige bijzonderheden nagaan.

1°. Is de *gedaante* van vele figuren op uithangborden en gevelsteen juist zoo als zij op de wapenschilden voorkomen. Men zie b. v. te Amsterdam in een gevel, in de Handboogsstraat of in de Goudbloemsstraat,

de *Meermin* of in een anderen, op de Rozengracht, *den Meerman*: 't zijn de heraldieke figuren ¹⁾. *De Struisvogel* is immer de heraldieke figuren, met het hoefijzer in den bek ²⁾. Ook *de Pelikaan*, die nog al dikwijls voorkomt, verschijnt aan de gevels in die »bijzondere en eigenaardige houding», welke de heraldiek haar toekent; terwijl 't getal harer jongen ook altijd drie is, even als in de wapens ³⁾. Even zoo is het met *den dub-*

belen Arend, het Zeepaard, de Wereld en een menigte andere figuren.

2°. Ook de *stand* en de *schikking* der voorwerpen herinnert ieder oogeblik de heraldiek. Twee stokvisschen verschijnen *en sautoir*; zeven bloemen staan 2, 3, 2: — schuiten en booten ziet men, en wel bepaald op de oudere gevelsteen en in oud snijwerk boven de deuren van winkelhuizen, altijd in een stand, zoo als zij nimmer op 't water kunnen drijven, maar wel in een schild kunnen staan, te weten — op hun kant met de holte naar den toeschouwer gekeerd. Ook leeuwen, adelaars, enz. treden in hun heraldiek karakter te voorschijn, en wel met minder afwijking, naarmate de voorwerpen ouder zijn.

3°. De *soort* der figuur wijst doorgaans almede op de heraldiek. Onder de dieren b. v. leeuwen en herten: onder de vogels adelaars en valken: onder de bloemen rozen en leliën: — juist dezelfde, die ook in de wapens 't meest voorkomen.

4°. Het *getal* der voorwerpen is zeer dikwijls drie, even als op de wapenschilden. Op het uithangbord als op het schild gewoonlijk 2, 1; doch

¹⁾ Vergelijk RIETSTAP *Handb. der Wapenkunde*, blz. 276.

²⁾ *Ibid.*, 193.

³⁾ *Ibid.*, 194.

op de gevelsteen en omgekeerd, 1, 2. En dit heeft ook weer zijn reden; want het veld van den gevelsteen is vierkant, terwijl 't schild in zijn oorspronkelijken vorm driehoekig was, waardoor de plaatsing 2, 1, regel bleef.

5°. De *kleur* der figuren is doorgaans heraldisch en niet natuurlijk. De rood leeuw, de witte leeuw, de gouden leeuw, het witte, het groene het gouden hert, de witte, de blaauwe, de gouden arend, de blaauwe haan, de blaauwe lelie, de groene helm, de groene laars, de groene hekel, de zwarte bijl, de zwarte hand, de gele hand, de gouden voet, de vergulde draak, de gulden roos, het witte klaverblad, de gouden engel, enz. — Zulke dieren daar-en-tegen, die niet aan de heraldiek ontleend zijn, maar bloot als aanwijzing van 't beroep dienen, vindt men zelden anders dan met hun natuurlijke kleuren en houding. Zoo ziet men aan stallen natuurlijke paarden, bij slagers natuurlijke ossen, kalveren en schapen, bij melkboeren of aan boerekroegen natuurlijke koeien. Dit doet het heraldieke karakter der andere te duidelijker uitkomen.

6°. Aan denzelfden heraldieken invloed is 't ook toe te schrijven, dat de voorwerpen op de gevelsteen zoo dikwijls *gekroond* voorkomen.

Men kent in de heraldiek de soort van kroon, die, onderscheiden van de waardigheidskroon, geenerlei rang aanduidt; die, als heraldieke figuur, in het schild boven allerlei stukken, maar vooral op den kop der leeuwen, en zoo wel in kleur als metaal verschijnt, — dezelfde, die als helmkroon soms den wrong vervangt, als middellid tusschen den helm en 't helmteeken ¹⁾. Die kroon van drie of vijf eikebladeren (*leurons*) is het, die doorgaans ook op de uithangborden en gevelsteen voorkomt, en ons alle mogelijke voorwerpen, ook gebeeldhouwde uithangteekens, als gekroond doet aanschouwen, bij voorbeeld: den gekroonden Gaper, den gekroonden Waterhond, den gekroonden Stang, de gekroonde Jaaglijn, den gekroonden Haring, 't gekroond Kompas, den gekroonden Blokkemaker, de gekroonde Vier Evangelisten, enz. Ook afbeeldingen, ja bloote namen van steden komen gekroond voor: 't gekroond Leeuwarden, 't oud gekroond Kopenhagen.

Zeldzaam slechts treft men een kroontje van anderen vorm aan. En waar dit het geval is, als op de St. Antonies-Breestraat te Amsterdam met *de gekroonde bot*, daar mag men 't aan een achteloosheid van den steenhouwer toeschrijven, die ons te minder verwonderen kan, omdat ook in de wapenkunst zelve ten opzichte der kroonen, in de laatste eeuwen onnaauwkeurigheid genoeg is ingeslopen.

Eindelijk, zoo de heraldiek grooten invloed op de uithangteekens heeft gehad, omgekeerd hebben deze den hunnen aan de heraldiek doen onder-

¹⁾ Vergelijk VON HEPNER *Grundsätze der Wappenkunst*, S. 20, 16.

vinden. Na de middeleeuwen en den ondergang van 't feodale systeem zijn vele uithangteekens de vaders van nieuwe wapens geworden, en mogelijk zelfs is hieraan, voor geen gering deel, de verbastering der heraldiek, vooral sedert de 16de eeuw, te wijten. Ménage maakte daaromtrent de opmerking, dat die nieuwe wapens van nieuwbakken Edellieden meestal ontleend waren aan de uithangborden hunner ouders, want dat zij daar nog naar rieken ¹⁾. En men verhaalt, hoe zeker Fransch Edelman van dat slach het bekende *Respice finem* (»zie op het einde») als devies onder zijn schild liet stellen; maar hoe zekere ondeugende spotboef stilletjes de eerste en de laatste letters uitwischte, waardoor er staan kwam: *espice fine* (»beste kruidenierswaren») ²⁾.

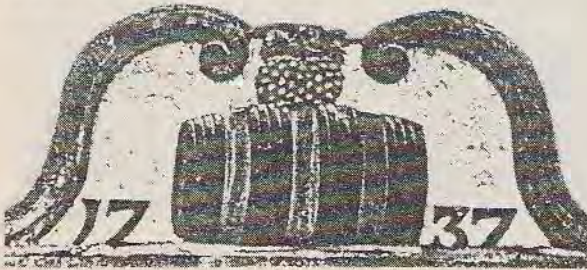
¹⁾ *Menagiana* T. II, p. 211.

²⁾ A. FOKKE SIMONSZ. *Proeve van een Iron. Com. Woordenboek*, II, St. blz. 195.

Frappant wordt het dan om de gelijkenis te zien tussen deze, hoewel nog beperkt aanwezige geveltekens, uithangborden en tal van de ons bekende figuur- en beeldmerken uit de kleipijpenindustrie. In de volgende beeldrapportage tonen wij U diverse uithangborden en gevelstenen met daarbij de overeenkomstige beeld- en figuurmerken uit de kleipijpenring. Bij een nauwkeuriger studie zal een onbekende naam van een kleipijpenmerk terug te herleiden zijn door gebruik te maken van teksten op de nog circa 2000 bewaarde gevelstenen in tal van plaatsen in Nederland. Deze caleidoscoop is niet volledig, noch uitputtend doch slechts bedoeld om mijn bovengenoemde uitgangspunt beeldend kracht bij te zetten.

Bronnen:

- De Gevelstenen spreken*, J.R.Schiltmeyer, Minerva Amsterdam, 1972
- Jacob van Lennep & Jan ter Gouw, De Uithangteekens*, 2 dln. En het Boek der Opschriften, 1 dl. 1868
- Gevelstenen in Nederland*, Drs. G. Offenbergh, 1986
- De "Gecroonde" Roos e.a. Pijpenmakersmerken in Gouda*, J. van der Meulen, 1994

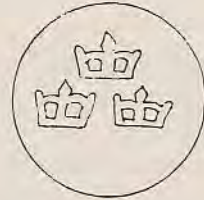
*Fortuna, 1632, Kleiweg 35,
Gouda*

IN DE 3. KRONE, Oudegracht 227, Utrecht

De gekroonde schrijvende Hand, Kleine Kerkstraat 2, Edam

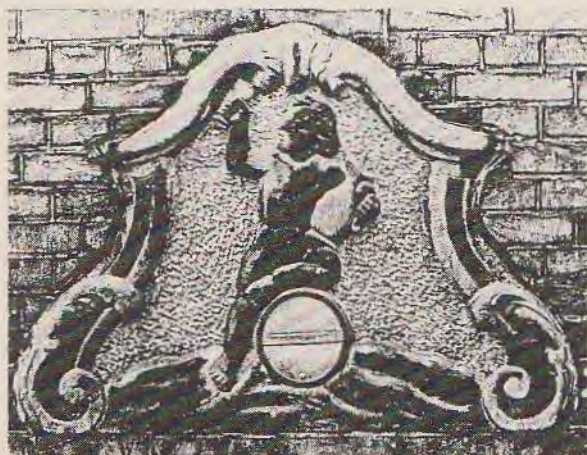

Het Melkmeisje, Oudegracht 56, Alkmaar

IN DEN KUESCHE POT, 1738, Nieuwstraat 1-3, Maastricht

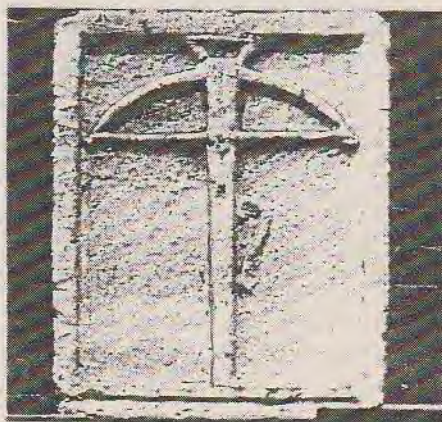

Bacchantje, Heggenstraat 18, Maastricht

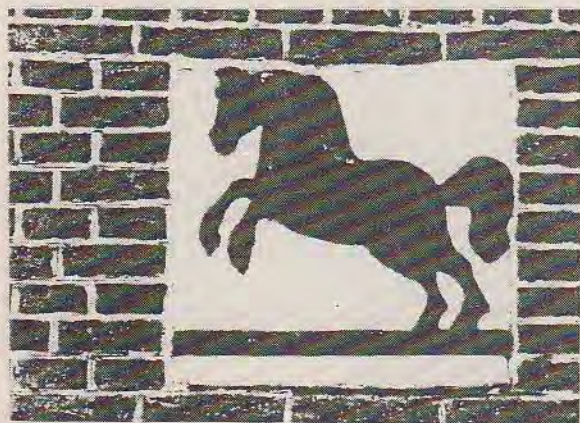

IN DEN SWAEN, 1774, Grote Stoekstraat 37, Maastricht

Handboog, Weesp

Springend Paard, 17e eeuw, Dijkstraat 23, Bolswaard

